

МОВНОУНІВЕРСАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР МОДАЛЬНОСТІ ЯК КЛЮЧ ДО ДОСЛІДНИЦЬКОГО МОДЕЛЮВАННЯ

Стаття присвячена аналізу загальних основ модальності і мовних змін, за допомогою яких умотивується історичне моделювання модальності в давні періоди.

The author analyses the basics of modality and language change that determine the modelling of modality in old periods.

Актуальність дослідження. Статус модальності уможлиблює її інтерпретацію як загальної мовної універсалії, що загалом характеризує фундаментальну властивість людського буття, пов'язану із закономірностями людської психіки та вербалізованого представлення суб'єктивного у мові і мовленні. Із цього погляду валоризуються підходи до аналізу модальності не тільки за просторовою, але й за часовою координатою.

Предметом дослідження статті є окремі аспекти історичного розвитку категорії модальності.

Об'єктом дослідження є категорія модальності.

Матеріалом для дослідження стали висновки, отримані на основі аналізу писемних пам'яток різних жанрів і стилів XI – XVII ст.

Наукова новизна. Історична еволюція модальності розглядається з погляду соціально-психологічної детермінованості, історичні зміни у формах, які пов'язані з вираженням модальних значень, ілюструють взаємозв'язок між змінами у формах на позначення модальності і змін у свідомості.

Постановка загальної проблеми та її зв'язок з науковими завданнями. Це дослідження є одним із аспектів загальної проблеми про розвиток модальності в мові, про причини її динаміки і конкретні видозміни в різні історико-мовні періоди.

Постановка завдання полягає у визначенні основних тенденцій, які характеризують мовні зміни категорії модальності у давній період і зокрема віддзеркалюються в історії української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Універсальні і диференційні характеристики модальності в сучасних мовах різної типології представлені у ряді праць^{1,2,3}. Історична змінність цієї категорії у мові менше досліджена, переважно простежується

еволюція окремих модальних значень і засобів їх вираження на матеріалі окремо взятих мов у діяхронії^{4,5}.

Наукові результати. Підкреслення модальності як однієї з фундаментальних властивостей людського буття, що увиразнює суб'єктивну сферу мовлення, проектується у мовну універсалію, властиву всім природним мовам. Рефлексії на довколишній світ чи на вербалізовані результати людської діяльності, „сходинки” до пізнання світу і людини спектрально атрибутують індивідуальне – колективне, сучасне – історичне, національне – наднаціональне, унілінгвальне – полілінгвальне тощо.

Лінгвістична інтерпретація модальності з функціонального погляду співвідноситься з її мовноуніверсальним статусом, а отже, семантична подібність цієї категорії в різних мовах є підґрунтям для типологічних досліджень про універсалізм семантичних категорій і різнорідність формальну, проте не функціональну.

Хоча загалом показники модальності характеризуються універсальністю, проте „залишається незрозумілою універсальність їх набору”, тоді як „засоби вираження об'єктивної і суб'єктивної модальності повинні бути в будь-якій мові”⁶.

Загальне визначення обов'язковості „модальної рамки”, яка оформляє висловлювання, і є, на думку Ш. Баллі, „душею речення”, диференціюється у вираженні модальних значень. Зокрема такому розрізненню присвячено окремі розвідки, наприклад, на матеріалі слов'янських мов⁷. Так, для вираження евіденційності визначаються переповідний спосіб дієслова у болгарській мові, „ксенопоказники” *мол, дескать, де* в російській мові^{8,9}.

У полі зору діяхроністів із синтаксичних питань переважно перебували питання словопорядку та ін., які розглядалися з погляду діяхронічної універсалії. Попри складність дослідження модальності, що пов'язана із множинністю її розуміння і витлумачення в лінгвістиці, а також сукупністю різнорівневих засобів для вираження модальних значень, валоризується мовноуніверсальний статус модальності. Особливість цієї універсалії складає також те, що вона проектується не на один мовний рівень, а „конвертується” як інтермовнорівнева універсалія, що визначає її специфіку. Діяхронічні дослідження модальності ускладнюються не тільки визначенням еволюції засобів для вираження модальних значень, а – основне – мотивацією її розвитку.

Висновок про мовноуніверсальність модальності може слугувати постулатом до історичного моделювання цієї категорії, а також перехреснуватися зі встановленням загальних тенденцій у розвитку модальності в діяхронії. Оскільки лінгвістична теорія та історія мови не протиставляються, а складають єдину науку, то координата модальності поширюється не лише на функціонування мови чи мов у просторі, але й у часовому вимірі – на віддалені в часі періоди розвитку мови чи мов. Загальніше – пронизує і сучасну синхронічну площину мов різної типології, і діяхронічний вимір однієї окремо взятої мови чи різних мов.

Наше розуміння методології діяхронічного аналізу певної мови ґрунтується на основі дослідження сукупності її різночасових синхронних зрізів^{10,11}.

Дослідження еволюції модальних засобів у різних мовах проектує визначення певного інваріанта для простеження послідовності формування модальних засобів, співвіднесення їх із позалінгвальними чинниками. У цьому разі постає питання про існування універсалій мовних змін¹².

Історичний ракурс дослідження модальності як сфери вербалізації суб'єктивної позиції мовця на дійсність і на висловлюване ним перебуває в центрі епістемологічної проблематики.

У дослідженні історична зумовленість модальності спирається на теоретичне визначення її як понятійної категорії, за допомогою якої „передаються в самій мові поняття, що існують у даному суспільному середовищі”¹³. І.І. Мещанінов неодноразово згадує її серед загальних для мов різних систем „понять і їхніх категорій, які набувають свого вираження у мові, в його категоріальній частині, у корені-слові і в діючих синтаксичних системах передачі сполук слів”¹⁴, що узгоджується з наведеним потрактуванням модальності.

Понятійний характер цієї категорії визначає належність її до кола центральних, а також передбачає мотивацію історичної змінюваності, спричиненої перетвореннями, що відбуваються у певному соціумі.

У зв'язку з цим виявляється взаємозалежність комунікативної лінгвістики і когнітології, оскільки аналіз модальності як понятійної категорії стосується важливих аспектів буття і представлення його у свідомості і в мові: „ці поняття не описуються за допомогою мови, а виявляються в ній самій, в її лексиці і граматичному ладі”¹⁵. У такий

спосіб модальність розглядається як понятійний складник свідомості, що лежить в основі суспільної сутності мови.

Отже, для дослідження модальності виявляється фундаментальним розуміння її як понятійно-мовної категорії, яка експлікує понятійні категорії. Пор. таку інтерпретацію окремих модальних значень¹⁶.

Відповідно, аналіз соціальної взаємодії тісно пов'язаний із вивченням структури знань^{17,18,19} і знаковим способом передачі знань за допомогою артефактів – текстів, що визначає основи діахронного аналізу.

Діахронічна динаміка понятійної категорії, простежена на основі різночасових текстів, розкриває специфіку універсальних категорій логіки, що організують раціональну свідомість, а також залежно від історичної мотивації конкретного періоду в розвитку соціуму – вербалізацію оцінкових та емоційно-експресивних відтінків смислу.

Отже, для історичної реконструкції модальності віддалених періодів визначаємо особливості характеристики цієї категорії, які забезпечують урахування історичної змінюваності: її понятійний характер і креативну суб'єктивність. Оскільки модальність пов'язана зі здатністю людської свідомості оцінювати факти довколишньої дійсності і висловлюваного мовцем, то історичні зміни екстралінгвального плану зумовлювали кореляцію оцінкової шкали і межі її виявлення в мові.

Історичну змінність цієї категорії у мові варто співвідносити „зі збагаченням семантичними відтінками”, пов'язаним із „розвитком психіки людини”²⁰, зі змінами людської самосвідомості²¹.

Зокрема деталізація та уточнення модальних значень у мові пов'язується з ідеєю про можливість існування іншого погляду, ніж загальноприйнятій, а отже, значення суб'єкта виявляється у можливості визначати різні характеристики того ж об'єкта, а також оцінювати довколишню дійсність і висловлюване. Звідси активізація засобів, пов'язаних із модальними значеннями сумніву, гіпотези, невпевненості, власної думки та ін. Така соціально-культурна мотивація спричинилася до „інтроспективної” зорієнтованості мовця, що характеризувала ускладнення (у плані писемної фіксації) його інтелектуальних і почуттєвих маніфестацій.

Соціально-психологічна детермінація розвитку модальності в давній мові позначилася в загальних тенденціях до розвитку спеціалізованих засобів її вираження.

З історичного погляду уявлення про засоби вираження модальності доповнюють аналітичні конструкції різного типу, що доповнює картину варіативності засобів вираження модальності: це свідчить про продовження їх розвитку і формальну „відкритість” тих засобів, функції яких згодом переберуть на себе модальні дієслова.

Історичний аспект розвитку модальності у мові розглядається з погляду формування класу допоміжних модальних дієслів, що кваліфікують пропозитивну основу висловлювання за вірогідністю, можливістю; епістемічних дієслів, що виражають оцінку, яка ґрунтується на особистих відчуттях і переживаннях мовця на основі минулого досвіду або знань, одержаних шляхом умовиводу.

Історичний підхід до комунікативної модальності (непрямої модальності, за О.С. Мельничуком)²⁴ віддзеркалює змінність: пізніше походження бажальної модальності, найбільшу кількість видозмін модальності питальної і спонукальної, що пов'язано з множинністю семантичних різновидів, різними емоційними відтінками та ін.

Причому введені в такий дискурс різновиди модальності не завжди мають експліцитний характер, а тому постають актуалізовані питання про ступінь реконструкції модальних відтінків і різновидів на матеріалі текстових маніфестацій, порівняльно-історичних та етимологічних студій, про домінантність комунікативних інтенцій мовця у висловлюванні над пунктуаційним оформленням.

У цьому разі принцип характеристики модальних значень починається не із спеціалізованої форми для їх вираження, а зі встановлення семантико-функціональної домінанти, яка визначає множинність формальних альтернацій – первинних чи вторинних, аналітичних чи синтетичних та ін. – або її імпліцитний характер.

Діахронічний ракурс комунікативної модальності з погляду динаміки розвитку речень різних комунікативних типів, зокрема маркованих – питальних і спонукальних, висвітлювався також на історичному матеріалі інших мов, наприклад англійської²⁵.

Антропоєгоцентричність експлікує зростання ролі висловлювань із прямою евіденційністю, в яких валоризується інформація, виразником якої є суб'єкт мовлення. Аналіз евіденційності, транспонований на синтез даних мови, культури і пізнання, простежується як відображення „структур мовлення” у

свідомості певного історичного часу, зокрема в античній і середньовічній свідомості²⁶.

Як показують результати дослідження, у староукраїнській мові продовжується формування модальних слів. В основі перетворень, наслідком чого є формування модальних слів, є семантико-граматичні, функціональні зміщення, типологія яких зводилася до, по-перше, лексико-семантичної конденсації частин висловлювання та їхньої модалізації; по-друге, зміни способу організації складної синтаксичної конструкції з підрядними відношеннями, із прямою мовою, з обставинними поширювачами.

Згорання „неінформативних” елементів цієї конструкції та актуалізація її центру, що передає модально-логічне значення, ілюструють продовження змін, що стали можливими внаслідок функціонального зміщення, а в сукупності об’ємно та повно можуть експлікувати домінантність і першорядність у процесі змін семантико-сислової функції, далі – спеціалізацію засобів на виконання цієї функції.

Отже, вставні слова і конструкції варто розглядати як наслідок функціональної актуалізації модальних значень у вигляді згорнутих десемантизованих підрядних частин складнопідрядного речення, закріплених у модальних формах. Пор. про це: частковий аспект²². Частіше дослідження модальності зводилося до аспектів синтагматичного виділення, проте це не виключає аналітичного способу вираження модальних значень і без парентез.

Діалогічний характер мовлення, як і зв’язок писемної мови з народнорозмовною мотивує розвиток модальних часток. Орієнтування на різні форми мови та її історичні періоди уможливило датування виникнення багатьох модальних часток (у деяких випадках це більш рання фіксація, ніж прийнята в публікаціях), визначення їх первинних і вторинних функцій, способів утворення та ін.²³, ширше – їх функціональну валоризацію.

Лінгвістичний аналіз історичних новацій оперує не тільки мовносистемними і мовноструктурними категоріями, а й проектує їх за ці межі, має інший функціональний вихід, спрямований на висловлювання, текст. Із цього погляду саме у множинності, відкритості текстових маніфестацій багатопланово і варіативно виявляються співвідношення інформативного й оцінного, актуалізованого й неактуалізованого, індивідуалізованого й неіндивідуалізованого та ін., а ширше – прослідки, розширення оцінної

рефлексії мовця-суб'єкта є кроком до інтелектуалізації мови, характеристики уявлень про суб'єкта як носія колективних та індивідуальних уявлень про довколишній світ і висловлене ним тощо.

Висновки і подальші результати дослідження.

Мовноуніверсальний статус модальності проектує її історико-мовне дослідницьке моделювання, а соціально-психологічна детермінованість модальності в діячій визначає певні тенденції, які загалом властиві для більшості мов. Розвиток модальних значень, їх деталізація і нюансування передусім пов'язані із суб'єктивним фокусом висловлювання, тексту, активованого зміною форм і меж історичної свідомості. Із погляду загальних процесів, що спричинилися до продовження розвитку модальних дієслів, модальних слів і модальних часток, можна вбачати певну універсальність, що залишає відкритим питання про універсальність мовних змін.

¹Дешериева Т.И. Категория модальности в нахских и иноструктурных языках. – М., 1988; ²Немец Г.П. Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке. – Ростов н/Д., 1989; ³Хут С.Н. Субъективная реализация модальности в разносистемных языках (на м-ле русского, французского и адыгейского языков). – Автореф. дис. к.ф.н. 10.02.19 / Кубанский гос. пед. ун-т. – Краснодар, 1997; ⁴Миросердова О.В. Семантика и прагматика модальности (на м-ле простого предложения совр. нем. яз.). – Воронеж, 1991; ⁵Скибицька Н.В. Епістемічна модальність в англійській мові (діахронний аспект): Дис. к.ф.н.: 10.02.04 / КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2004; ⁶Касевич В.Б. Семантика: Синтаксис: Морфология. – М., 1988. – С.68; ⁷Mrazek R. Дифференциация славянских языков в сфере модальности // Otazky slovanske syntaxe. III. – Brno, 1973. – С.177–183; ⁸Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С.95–113; ⁹Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М., 1992. – С.42, 135; ¹⁰Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1963. – Вып.3. – С.143–343; ¹¹Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика // Структурализм: „за” и „против”. – М., 1975. – С.196–197; ¹²Хенигсвальд Г. Существуют ли универсалии языковых изменений? // Зарубежная лингвистика. II. – М., 1999. – С.132–159; ¹³Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л., 1978. – С.93; ¹⁴Там само; ¹⁵Там само; ¹⁶Туровская С. Проблема изучения модальных смыслов: теоретический аспект (на м-ле совр. рус. яз.). – Тарту, 1997; ¹⁷Язык и моделирование социального воздействия. – М., 1988; ¹⁸Философия, логика, язык. – М., 1987; ¹⁹Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989; ²⁰Ляпон М.В. К вопросу о языковой специфике

модальности // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1971. – Т.30. – Вып.3. – С.232; ²¹Милосердова О.В. Указ. раб. – С.34; ²²Ляпон М.В. Указ. раб.; ²³Симонова Е.С. Формирование состава и развитие функций модальных частиц в украинском языке. – Автореф. к.ф.н. 10.02.02. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни. – К., 1982; ²⁴Мельничук О.С. Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови // Слов'янське мовознавство. – К., 1958. – С.120–163; ²⁵Шевченко И.С. Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16–20 вв. – Харьков, 1998; ²⁶Парахонский Б.А. Структуры „говорения” в античном и средневековом сознании // Отечественная философская мысль XI – XVII веков и греческая культура. – К., 1991. – С.138–147.